

ТУХАФ ВИЛАЈЕТ. ПЕРЦЕПЦИЈА БОСНЕ И КУЛТУРАЛНА ИНТЕРАКЦИЈА У КЊИЖЕВНОМ ДЈЕЛУ ИВЕ АНДРИЋА¹

Аутор овога текста настојао је на једном мјесту анализирати главнину оних елемената у опусу Иве Андрића који се на експлицитан начин тичу Босне и људи у њој. На поетичком и значењском плану ови елементи чине значајан корпус разнородних рефлексива чији је заједнички именилац перцепција Босне, а у полифонији Андрићевих дјела у вези с тим издвајају се нарочито ликови странаца. Странац у Босни као фигура у Андрићевом опусу јавља се у великом броју његових остварења, прије свега у романеском и приповједном корпусу, али исто тако и у другим дјелима овога писца. Андрићев странац критички перципира Босну, изражава о њој аутентичан став и мишљење формирано у искуству непосредног сусрета с овом земљом и њеним људима. Критичка перцепција Босне у белетристичким остварењима Иве Андрића тематски је изазов у стварању једне нарочите типологије, при чему је у његовом дјелу тежиште критичког мишљења о Босни управо на ликовима. Методолошки приступ и критички аспект истраживања у основи су имаголошке и културолошке природе, будући да се једно од тежишних питања у Андрићевом опусу поставља и у свјетлу производње другости у најширем смислу, при чему је то *груто*, „вјечито страно” у Андрићевом дјелу, поприште и позорница културалне интеракције из које ова проблематика и произилази – најчешће сама Босна.

Кључне ријечи: Иво Андрић, Босна, перцепција, странац, *груто*, слика, стереотип, имагологија, менталитет, идентитет, алтеритет.

Јер у њој заосталој, убојој земљи, у којој живе збијено четири разне вере, требало би четири џуџа више љубави, међусобној разумевања и сношљивости.

Иво Андрић

Јер је Андрићево дјело хаир и љепота, као на Дрини ћуџија.

Меша Селимовић

---

* sasa.smulja@unibl.rs

¹ Рад представља нову, проширену и прерађену верзију истраживања које је раније објављено под насловом „Перцепција Босне у дјелу Иве Андрића” у зборнику са међународне научне конференције *Иво Андрић и балканско-историјско биће* (Шмуља 2013). Иако нешто ширег обима, рад је прилагођен концепцији часописа *Прилози наставак српског језика и књижевности* у нади да ће заиста представљати користан прилог србистичкој наставно-научној пракси.

1 Увод. Наслов и парадигма овога истраживања формиран су на основу једне необичне сцене у *Мари милосници*. Када се турски одред, а чинили су га углавном страни војници у Босни, повлачи из Сарајева (које сваког дана треба да окупирају Аустријанци) један од официра ће, псовачким тоном уморног и раздраженог човјека, казати и ово: „Сестру им, њима и њиховој Босни! Зар је ово нека земља? Пењеш се, пењеш, и ломиш као да ћеш у небо стићи, а кад се испнеш, нема ништа, нови камењак и нова стрмина.” А други ће: „Пфу! Тухаф вилајет! (VII: 126).”² Тухаф³ вилајет или чудна, необична земља, провинција по којој се препознаје књижевни и научни рад нобеловца, мјесто је сусрета и тема значајних промишљања која је Андрић, текстолошки гледано, „уступио” својим ликовима, странцима, како онима са запада, тако и онима са истока.

Значајно је већ на самом почетку примијетити и, у вези с потенцијалним теоријско-методолошким оквирима овога рада, истаћи да се при тумачењу ових аспеката Андрићевог опуса може и мора кренути од чињенице да се ради о нарочитом и брижљивом ауторском обликовању тзв. слике другог. Будући да су бројни релевантни Андрићеви ликови странци, сасвим је логично да је, поетички и текстолошки гледано, њихова аутентична слика Босне заправо доживљај, перцепција другог или представа о другоме. Није неопходно понављати толико пута и у толиким радовима поновљен скуп сазнања и теоријских начела имагологије, чији је примарни задатак проучавања литературе повезан с аспектима *грујосџи* и *сџраносџи* (Шукало 2012). Специфичност Андрићевог опуса који обилује ликовима странаца управо је у томе што је то *грујо* најчешће сама Босна, земља у којој је рођен и којој је посветио значајан дио свог стваралачког и истраживачког рада. Слике и спознаје о Босни које Андрић вербализује помоћу бројних и различитих ликова, полифоно, крећу се у распону од стереотипних и површних представа па до озбиљних, критичко-аналитичких рефлексција, у зависности од тога који литерарни глас их обликује и изговара и у којој прилици. Већину тих слика и таквих спознаја о друштву, култури и о менталитету у Босни Андрић је

² Све цитате из опуса Иве Андрића наводимо према издању *Сабраних дјела Иве Андрића* у 16 томова, које су приредили Петар Џацић, Мухарем Первић, Вера Стојић и Радован Вучковић (Сарајево, 1976). Сви цитати су означени насловом дјела у самом тексту, те у заградама римским бројем за том (I–XVI), односно арапским за број стране с које је навод преузет.

³ Ријеч арапског поријекла која значи *чудан, необичан*.

везао за ликове, за њихову аутентичну мисао и њихово непосредно искуство сусрета с Босном као сусрета с другим и другачијим, туђим, страним и егзотичним, противрјечним и необјашњивим. Имаголошки аспекти тумачења Андрићевог опуса примјенљиви су и због чињенице да су ти ликови у Босни странци, чешће у дословном, или нешто рјеђе у ширем смислу *групи*, другачији од осталих у колективитету којем припадају или у којем се налазе. У Андрићевим романима, као и у његовим бројним приповијеткама, садржајно су веома богати сегменти у којима је заступљена и осмишљена критичка перцепција Босне као и „производња другости” у вриједносном систему и систему промишљања појединих ликова-странаца. Готово да нема значајнијих ликова који су у Андрићевој Босни странци, а да о Босни, о њеним људима и обичајима нису рекли нешто значајно или занимљиво, нешто што је од изузетног значаја за ово истраживање. На тај начин Андрић литераризује критичку перцепцију Босне као укупност слика и рефлексија које су у његовом опусу функционализоване као представе и промишљања о *групом*. То је поступак који Андрић досљедно примјењује и правилност коју је у његовом опусу могуће уочити и интерпретирати. Чести су Андрићеви ликови који уопштавају своје појединачно искуство не продубљујући га до нивоа озбиљније спознаје, али су исто тако бројни и они ликови који сложеној босанској проблематици приступају озбиљним манирима и са изразитом одговорношћу и радозналошћу за оно о чему промишљају и што настоје да разумију.

Ове аспекте тумачења критичке перцепције Босне у књижевном дјелу Иве Андрића одабрали смо прије свега с обзиром на чињеницу да су ови елементи Андрићеве поетике, који подразумевају сусрет различитих индивидуа и колектива, карактера и менталитета, култура и цивилизација на једном малом и прилично затвореном простору, веома наглашени и да се заснивају на сложенем интерном као и екстерном односу идентитета и алтеритета. Андрићева Босна је земља чије је комплексно унутрашње устројство одраз вишеструког алтеритета, што само по себи усложњава слику о другом, односно слику о своме сопственом. Исто тако, то је земља у којој бораве многи странци, дипломате, војници, путници и дошљаци, Андрићеви ликови чија се перцепција Босне огледа прије свега у егзотизму сусрета с једном необичном и противрјечном провинцијом. Провинцијом на периферији, али опет на неки начин у пуном фокусу великих и моћних империјалних интереса који се преплићу и укрштају на босанској позорници поглавито 19. и 20. вијека. У

својим приповијеткама и романима веома често, а у *Травничкој хроници* поетички експлицитно, Андрић литераризује ове културолошке елементе сусрета и укрштања различитости, описујући судбине „странаца, доплављених и збијених у ову уску и влажну долину и осуђених да у њој живе неизвесно време, под необичним погодбама.” (II: 425). Ова Андрићева мисао је у сваком свом сегменту пунозначна. Само присуство странаца у Босни, странаца који нису тек ексклузивитет овог романа, него темељна и константна поетичка чињеница, отвара имаголошке перспективе и могућности нове методолошке актуелизације проблема *грућости* на нивоу цијелога Андрићевог опуса.

2. МЕТОДОЛОШКА ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА. Имагологија као књижевно-компаративна дисциплина има за циљ „проучавање слика о страним земљама у неком дјелу и некој књижевности” (PAGEAUX 2009: 125), при чему је слика „књижевни или некњижевни израз значењског раскорака између двије врсте културне стварности”, односно представа „неке стране културне стварности” (PAGEAUX 2009: 127). Иако се модерна имагологија дефинише у бројним и сложеним нијансама, нарочито у односу на специфичности ових компаративно-интеркултурних аспеката неког дјела или неке књижевности, може се и мора примијетити да она, имагологија, најчешће подразумијева проучавање слика које припадник једне културе или књижевности формира или литераризује као текстуално-перцептивне представе *грућої*, то јест друге земље, народа, књижевности, културе. Познати имаголог Јуп Лерсен говори о текстуалном и интертекстуалном референцијалном оквиру имагологије, тачније о интертекстуалној тропичности књижевних представа о *грућом* (LEERSSEN 2007: 26–27). Према његовом мишљењу, те представе су врло често општа мјеста, а не објективне чињенице или емпиријска опажања. Имагинарно у књижевности врло често се заснива на стереотипима који подразумијевају управо необјективну, уопштену и најчешће искривљену перцепцију *грућої*.

Имагологија тумачи однос који у оквиру једне националне књижевности, једног опуса или једног књижевног дјела открива низ релација према *грућом*, односно према туђем, страном, другачијем. У Андрићевом опусу ствари стоје другачије. Андрић, као што знамо, у својој фикцији ријетко када литераризује слику *грућої* из угла једног Босанца осим ако то није слика *грућої* чији различит идентитет проистиче из унутрашњих босанских алтеритета и противрјечја, па и то веома ријетко. Оно што Андрићев опус обилато нуди јесте низ слика које се емитују у обр-

нутом смјеру, односно те слике (Босне као *gryiōi*) формира странац у непосредно-искусственој или имагинираној перцепцији. Странац као имаголошка категорија *par excellence* незаобилазан је поетички имени-тељ Андрићевог опуса, чији критички аспекти су изразито наглашени када је у питању слика Босне. Странац је најчешће тај који обликује слику која проистиче из типа перцепције и перспективе коју Андрић везује за одређени лик у датом тренутку или у датом дјелу. У формално-структуралном погледу на плану цјелокупног опуса Иве Андрића, то су слике *gryiōi*, слике о *gryiōm*, хетероимажи, али у суштинском и иманентном погледу то су Андрићеве (и андрићевске) слике о Босни као слике о своме сопственом, сложени, слојевити и мисаони, понекад и противрјечни, критичко-умјетнички аутоимажи.

Такође, помоћу својих ликова Андрић саопштава неке веома важне опсервације које се по типу промишљања могу идентификовати као литерарна настојања да се што снажније и ефектније скрене пажња на проблем менталитета босанског човјека. У поетичком смислу, Андрић задржава право на достојанствену дистанцу према овим проблемима и својим странцима повјерава главну ријеч. Међутим, то не умањује могућност ни потребу да се у његовом опусу као нарочито значајни издвоје управо они елементи који говоре о овдашњем менталитету, односно да се тај опус истражи са стајалишта проучавања менталитета у књижевном дјелу. У свом тексту *Од имагологије до истраживања менталитета* (1986) Зоран Константиновић један је од првих компаратиста који у нашој академској заједници указује на чињеницу да се истраживање менталитета у свијету примјењује увелико и да се заправо ради о методолошком деривату имагологије као компаратистичке дисциплине. „Истраживати менталитет значи заправо откривати оне манифестације људског духа које нам могу дати одговор за садржину ових 'images'.” (KONSTANTINović 1986: 141). Према Ле Гофу, историја менталитета је постављена „у тачку гдје се спајају индивидуално и колективно, прошло и садашње, несвјесно и интенционално, структурално и конјунктурно, маргинално и опште.” (2002: 13). Андрићеве историјски романи, као и историјски сегменти његове приповједне прозе уопште, обилују елементима који свједоче о оваквом његовом интересу у области проучавања менталитета босанског човјека. Његови истраживачки напори су у првом реду посвећени књижевној функционализацији менталитета као свјесног или несвјесног испољавања мисли и осјећања овог колективитета. Овај аспект Андрићевог опуса веома је важан за наше методоло-

шке напоре да сагледамо текст као огледало менталитета, „јер и у најмањем детаљу текста, колико год да је овај фикционалан, увек се скрива и одређени менталитет који говори о некој колективној свести, у поступцима ликова и њиховим међусобним односима, у њиховом веровању, у њиховим стрепњама и страховањима, те уопште у стилизацији представљене стварности.” (Константиновић 2006: 15). Одлике менталитета у Босни такође се, најчешће, саопштавају кроз ликове-странце и то као онај тип критичке перцепције Босне који снажније захвата и проблематизује цјелокупну друштвену и националну, културну и вјерскоконфесионалну стварност у њој, онај вид опсервације чија вриједност и актуелност превазилази значај тренутка за који се у фикционалном погледу везује. У својој имаголошкој студији о Андрићу Тихомир Брајовић истиче чињеницу да овај српски и јужнословенски писац приповиједа „о регионалним и континенталним наравима, менталитетима, афинитетима и анимозитетима” (2012: 143). Иако Босни посвећује највећи број страница и критички најангажованији сегмент свога опуса, Андрић ће захватити и у менталитет човјека са запада и оног са истока, као и у менталитет човјека који стоји и посредује између та два свијета. Андрић је мајстор вавилонског вишегласја тих ликова, идентитета и алтеритета који су се обрели у Босни, писац, сликар и критичар с пуним разумијевањем њихове различитости и емпатијом помоћу које је суштински разумијевао њихов менталитет.

3. СТРАНЦИ ГОВОРЕ. Сliku и менталитет Босне у свом књижевном опусу Андрић је, рекосмо, формирао и функционализовао тако што је главну имагинативно-искуствену ријеч и непосредно емотивно-емпиријско свједочанство о Босни повјеравао странцима. То се прије свега мора тумачити као поетички поступак којим је постигнуто да оно што је промишљено и изречено о Босни добије специфичну критичку тежину на темељу поетички наглашене интеркултуралности, која је у његовом дјелу вишесмјерна и вишеслојна. Опредјељење за ову и овако сложену наративно-имагинативну процедуру Андрићу омогућава донекле историографска грађа на којој (и на каквој) он темељи своју поетику, а исто тако и његов нарочит осјећај за сложену полифонију и перспективу. Када је у питању критичка перцепција Босне, односно слика Босне у свијести странаца који у њој бораве, то није карактеристика једног дјела, него цијелог Андрићевог опуса. Његова полифонија заснива се у првом реду на перспективистичком доживљају Босне као одразу једне велике и кон-

стантне теме којој се писац често враћао и коју је, треба нагласити, најчешће функционализовао у оквиру неке друге теме или литерарне структуре.

У *Знаковима поред њуша* налазимо и овакав запис:

Један сџранац говори. Оно што често кочи многе послове код вас, то је *хиперширофија личности коју сусрећемо на сваком кораку*. Ту се као пијани и мамурни често понашају и они који никад не пију алкохолна пића. Ваш човек не уме да говори ни о чему без алузија, а спорове воли да расправља препирком или свађом. Он је пун амбиција које би, да су нормално упућене, могле бити врло корисне. Невоља је што је његова амбиција редовно већ у самом почетку погрешно постављена. Уместо да има у виду циљ и резултат рада, ваш човек стално мисли на став и улогу своје личности при том раду. Чак ни шоферу или носачу није стало толико до тога да што рационалније и што правилније изврши посао, па чак ни да што више заради, колико да при послу испољи своју вољу и истакне своју личност у што повољнијој светлости (XIV: 381–382).

Ове ријечи подвукли смо наглашавајући њихову репрезентативну улогу у проблематици овог рада који обухвата аспекте перцепције Босне и културалне интеракције у њој. У оба ова аспекта једне исте критичке перцепције Босне, Андрић их литераризује у полифоној структури свога опуса и то у форми хетероимажа (мисао изговара странац), било да су они саопштени у облику површног хетеростереотипа, било да се, као у овом случају, ради о озбиљним, критичким, па и суштинским спознајама. Иако те спознаје често важе за јужнословенски и, још шире, балкански контекст (*homo balcanicus*), нешто шири од Андрићеве литерарне Босне, ипак се може рећи да су Босна, босански човјек и босански менталитет у средишту Андрићеве стваралачке пажње.

Босна се, иначе, не може похвалити путописима који су написани о њој, но ипак о Босни је писано много и у различитој форми.⁴ Не може се

⁴ „О Босни и Херцеговини је, на страни и код нас, писано много. О тим земљама постоји читава једна разасута и ширим круговима мање позната литература. Од фрагментарних дневника царских бечких амбасада и млетачких посланика, који су на својим путовањима за Цариград у XVI и XVII столећу пролазили кроз Босну и оставили своја запажања о њој, па до познатог Ажбота и целе поворке аустријских научара и публициста, који су после г. 1878. писали о 'новостеченим крајевима' било као љубитељи старине било као пропагатори нове власти (XIII: 275).”

говорити ни о величини ни о свјетском значају оних који су у њој боравили и о њој писали или одушевљено свједочили. То се нарочито односи на путнике који су у Босну долазили до 19. стољећа, као дио француске политике и дипломатије на европском истоку (ŠAMIĆ 1966), а ту су и неизоставни представници аустроугарске војно-политичке моћи. У есеју *Земља, људи и језик код Пејтра Кочића* Андрић је забиљежио какве су књиге и извјештаји о Босни настајали у тој преломној другој половини 19. вијека. Били су то тенденциозни, обавјештајни, пропагандистички, махом поручени списи лишени сваке књижевне вриједности (XIII: 148), али и упркос томе ванредно значајни, управо због чињенице да ће много касније Андрић у овом типу записа препознати материјал за умјетничку обраду. Истински потенцијал у овом тексту који свједочи о Босни показује се и те како значајним у Андрићевом опусу у којем је проблематизован не само менталитет и слика Босне у најширем спектру имаголошких опсервација него и одређени модели и правилности према којима су странци долазили у Босну и о њој промишљали.

Нарочито у *Травничкој хроници* долази до изражаја стварни значај и стварни потенцијал ових личности и ових извјештаја, које је Андрић транспоновао у књижевни медиј и на тај начин од прворазредне архивске историографске грађе начинио првокласно фикционално постигнуће. То је роман у којем је приказана позорница локалних, али и континенталних интереса, противрјечја и, што је нарочито значајно, бројних различитих култура на једном мјесту. Оно што су о Босни написали страни путници, првенствено француски, на крају 18. и почетком 19. вијека, Андрић је великим дијелом литераризовао, стварајући роман с високим степеном естетизације, али и високим степеном вјеродостојности, будући да обрађује нефикционалну, поуздану архивску грађу (ŠAMIĆ 1962; 1966). Травник је у Андрићевом дјелу метафора свих догађаја и процеса који се на једном малом простору могу догодити и догађају се као посљедица сусрета и сукоба, интеракције међу културама. Будући да је то био град наглашене екстериторијалности и огледало политичких интереса на Балкану и у Босни, у оновременском смислу, због различитих дипломатских мисија првенствено, али и због специфичне локалне управе, тиме се у Андрићевом дјелу Травник још снажније кандидује за улогу најкомплексније позорнице међу чијим кулисама се сустичу бројна противрјечја, али и бројни подстицаји. Та позорница ће Андрићу свакако послужити да на њој постави сцену и додијели улоге онима који ће, монолошки или дијалогски интерактивно, одиграти представу немјерљиво значајну по

бројним аспектима, а нарочито по рефлексивној димензији текста који се односи на Босну, њене људе, наслеђе и перспективу.

Међу онима о којима је претходно било ријечи нарочито се издвајају имена Пјера Давида (Pierre David)⁵ и Амедеа Шомета де Фосеа (Amédée Chaumette Des Fossés)⁶ чије извјештаје и записе о Босни и чије биографије уопште Андрић користи као предлог за своју *Травничку хронику*. Њихове манире, тип њиховог интересовања, промишљања и за-

---

⁵ Он је боравио у Босни од 12. маја 1806. до 31. децембра 1814. године у улози францускога генералног конзула. То су биле тешке године за њега, будући да их је провео у константним искушењима и неблагонаклоности локалног становништва. У једној културно и образовно заосталој земљи Давид је на својој кожи осјећао да различити колективитети у Босни и те како познају геополитички распоред снага у Европи тог времена и у складу с тим пројектују и своје властите интересе. Муслимани у Давиду и његовом конзулату виде претходницу француске окупације које се с правом прибојавају с обзиром на чињеницу да су Наполеонове трупе већ у Далмацији. Католици у Давиду виде јакобинца који је у сукобу с вјером и црквом, док православни гаје незадовољство због Наполеоновог односа према турској царевини и неповољне политике према устанку у Србији (Џамић 1966). Ово су чињенице и оне се, макар и у једном назадном друштву какво је било босанско друштво тог времена, морају сагледавати као врста политичке имагинације и акције, макар и у свом предполитичком облику.

⁶ Висок је и степен подударности текста *Травничке хронике* и текста извјештаја о Босни (Давидових и Де Фосеових првенствено), о чему Мидхат Шамић детаљно говори у својој књизи *Историјски извори „Травничке хронике“ и њихова умјетничка трансозиција*. Треба нагласити да, када је у питању лик Дефосеа, постоје одређене разлике у односу на историјску личност и документ, будући да Андрић свом Дефосеу „импутира, понекад, своје сопствене мисли и идеје о ослобођењу и одгоју народних маса, о вјерској нетолеранцији или толеранцији у Босни, о ослобођењу и уједињењу југословенских народа, о Истоку итд. (Џамић 1962: 55).“ Но, као личност, Андрићев литерарни Дефосе прилично је вјерна реплика историјског и стварног Дефосеа. У интелектуалном и моралном смислу нарочито, о чему свједочи и његова књига *Пушовање у Босну* (Amédée Chaumette Des Fossés: *Le Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, Paris, 1822). „То је прва француска монографија о Босни (и једна од првих о овој земљи уопште), једна од најпотпунијих, најпродубљенијих и најнепристраснијих студија које су дотад биле написане о Босни“ (Џамић 1966: 129). Шамић истиче још једну аутентичну црту Андрићевог јунака, а то је „његово разумијевање за Босну. Доиста, прави Шомет де Фосе је показивао много више разумијевања за наш народ од француског консула. Мада и његова књига садржи, ту и тамо, неповољна мишљења о Босанцима, он бар настоји да их схвати, да објасни њихове недостатке и особине. У његовом дјелу наилазимо чак, мјестимично, на ласкаве судове о становницима Босне, на дивљење према физичкој љепоти људи и жена“ (Џамић 1962: 58).

кључивања о Босни, Андрић ће уградити и у неке своје друге ликове, али и властите осврте на то како странац види и доживљава Босну, што је евидентно један од жаришних аспеката Андрићеве поетике. С обзиром на ту чињеницу, та врста интертекстуалне повезаности Андрићевих дјела с њиховим архивским предлошцима није од првенственог значаја у овом раду, нарочито због чињенице да, поред бројних подударности с текстом предлошка, дакле текстом дипломатског извјештаја, путописног или неког другог записа о Босни, Андрић у првом реду поступа као умјетник, мислилац који своје дјело снажно темељи на изворној грађи, али га настоји што цјеловитије и што цјелисходније литераризовати, обликујући притом најширу могућу слику, укључујући бројне фикционалне аспекте, гласове и перспективе критичке перцепције Босне. При томе је у његовом дјелу веома значајан однос слике о себи и слике о другом који пресудно утиче на квалитет и суштину односа ми–други, односно свој–туђ у кључним тачкама њиховог додира и опонирања. То су управо они елементи код којих се отварају врата имаголошким методама тумачења, које је могуће примијенити и на Андрићевом дјелу, али уз пуно уважавање свих његових специфичности.

Можда најинтересантнији од његових јунака, француски конзул Жан Давил, међу оним је ликовима у Андрићевом опусу чији литерарни идентитет је саздан на основу идентитета стварне историјске личности, стварних догађаја и записа (Џамић 1962). Француски конзул у Травнику и значајан експонент Наполеонове експанзионистичке политике на истоку доживљава шокантан и драматичан сусрет с Босном. За вријеме свог боравка Давил настоји дипломатски да балансира између интересних сфера, а иако се никад није навикао на призоре које је доживио при првом проласку према везирском Конаку, научио је да их игнорише и у наредним годинама много пута пролазећи истом путањом, али прелазећи је и у сјећању гдје се заувјек урезала као „црна, а ужарена линија која боли, а коју заборав споро брише и блажи” (II: 35). Готово сви други утисци, чулни и интелектуални, учинили су мучним тај први Давилов излазак на главну сцену босанске културе тог времена, која и те како подразумијева укупан контекст, па и ову својеврсну предигру у чаршији: „Ту се дакле отварала позорница на којој ће Жан Давил непуних осам година играти разне сцене једне исте тешке и неблагодарне улоге (II: 35)”.

Вјероватно најупечатљивија сцена у роману и најшокантнији утисак који је конзул доживио били су гротескни и фанатични изрази незадо-

вољства код локалног становништва, које је угледног странца дочекало уз „псовке, праћене бестидним покретима и недвосмисленим претњама” (II: 32). То је једна од оних сложених и мучних Андрићевих сцена, обилатих психолошким ефектима и драмском тензијом. Давна амортизује ефекат ових призора и умирује конзула, али уједно саопштава једну битну одлику босанског свијета која с обзиром на непосредно искуство тешко може да се квалификује као негативан хетеростереотип: „Дивљи народ, проста светина; мрзе све што је страно и тако сваког дочекају (II: 32)”. Оваква карактеризација код Андрића, дакле, не функционише као стереотипна, у поетичком смислу, будући да слика *грујоі* у његовом дјелу увијек и снажно почива на искуству или спознаји. Давилово изненађење при првом сусрету прелази у збуњеност и огорченост, у мисао коју су пратиле политичке импликације у вези са свим што се управо одиграло пред његовим очима, али већ следећи приказ у хладној и презривој чаршији доноси нову спознају: „Само оријенталци могу оволико мрзети и презирати и овако показати мржњу и презир (II: 34)”. Са овим се могу упоредити и неки други Андрићеве ликови који крајње негативно перципирају Босну, попут Фон Леденика из приповијетке *Љубав у касаби* из 1923. године. У причи која је до сржи натопљена нечим дијаболичним, типична сценографија осцилује између ероса и танатоса који се врхуне у трагичној Јеврејкиној судбини и дијаболичном сујевјерју касабалија. Но, да ли случајно или не, у такав један штимунг Андрић убацује изразито негативан стереотип о Босни из пера поменутог Фон Леденика у једном од његових писама упућеном из Босне свом другу, барону Гези Дурнајесу:

Ја живим међу дивљацима, прљавим и неуким. Ови људи не само што нису цивилизовани него се, по том тврдом увјерењу, неће никад моћи цивилизовати, јер оно мало духа и разума што имају употребљавају управо зато да се отимају сваком покушају цивилизације. И они за које ми изгледа да у себи негдје носе нешто духа, тако су закопчани и седам пута закукуљени, да би само челиком могао из њих избити ту искру. Свакако, нама се не откривају (VII: 176–177).

Ова тврдња спада у ред оних које одражавају наличје једног менталитета, као и манира оног ко га перципира, а он није риједак код једне врсте Андрићевих ликова. Има ликова чије је непосредно искуство реални узрок негативног односа према Босни и Босанцима, попут Давила,

а има и оних чије је господство само обанда декаденције и површности, попут Фон Леденика, странца више по одгоју него по рођењу, који има крајње негативна запажања о Босни и њеним људима. У бројним карактерним нијансама Андрић формулише различите перспективе и слике Босне у оквиру једне начелне типологије која подразумева ликове који у процесу агресивне производње другости обликују негативне (хетеро) стереотипе и, насупротив њима, ликове странаца који заправо гаје емпатију према Босни и њеним људима, те на основу тога граде слику и вербализују своју перцепцију.

Амеде Шомет Дефосе, младић кога у Андрићевом дјелу упознајемо по нарочитој емпатији за Босну, такође је, видјели смо, јунак који је начињен по угледу на стварну историјску личност. Иако стварног, историјског Дефосеа није одликовала таква и толика наклоност и разумијевање за Босну, Андрићу је његов Дефосе послужио да саопшти све оно што се у контексту овог романа о овој земљи и овом менталитету могло рећи у позитивном свјетлу. За разлику од сународника Давила, Дефосе и те како има разумијевања за Босну, и о босанском човјеку говори у најфинијим алтруистичким и хуманистичким имажима. Млади Дефосе гаји интелектуалну али и емотивну емпатију према Босни и њеним људима. У *Травничкој хроници* Андрић је Давила и Дефосеа профилисао у бројним контрастима и алтеритетима, као различите по сензибилитету, интелектуалним могућностима, погледу на свијет, по припадности друштвенополитичким епохама и идеологијама у тим бурним и преломним деценијама, до те мјере, дакле, различитим „да се Давилу чинило на махове да живи поред странца и непријатеља” (II: 79). Међутим, кључна разлика између њих двојице у овом роману је однос према Босни, њеним људима и њеном укупном наслеђу. Иначе, најуспјелији сегменти у којима је садржана критичка перцепција Босне заснивају се у овом роману на најбољим традицијама дијалогичности и полифоније, а као незаобилазан протагониста, у најсложенијим и најсадржајнијим интеракцијама издвојио се управо млади Дефосе. За разлику од других странаца, Дефосе је „имао разумевања и за вредности које ова земља крије, као и за недостатке и заосталости које странац тако брзо види и тако лако осуђује” (II: 367). Познавалац турског језика, предузимљив и харизматичан, способан и одлучан, радознао, комуникативан и неоптерећен предрасудама, Дефосе је врло једноставним манирима добио наклоност и симпатије локалног становништва, као „млади конзул”. Без потешкоћа је разговарао, посматрао, прибављао бројне податке за своје потребе,

а „већ после три недеље саопштио је Давилу своју намеру да напише књигу о Босни” (II: 82).

За лик и личност Дефосеа Андрић је везао најсуштинскија запажања у оквиру своје босанске антропологије и литерарне филозофије, анализирајући цивилизацијски палимпсест Босне у пуном смислу те ријечи, њене друштвене, политичке, религиозне и фолклорне аспекте, то јест психологију и менталитет босанског човјека у свим својим варијацијама и еманацијама. У исто вријеме, лик Дефосеа је изразито интерактиван карактер и то је видљиво у дијалогичности његовог односа према конзулу Давилу који гаји сасвим супротно мишљење и виђење Босне, затим према непоколебљивом фра Јулијану Пашалићу с којим у неколико наврата дискутује о општим приликама у Босни и могућностима да ова земља превазиђе неке трагичне неспоразуме, те и у његовом односу према Колоњи, који је знао „шта значи родити се и живети на ивици између два света, познавати и разумети један и други, а не моћи учинити ништа да се они објасне и међу собом зближе [...] бити свуда код куће и остати заувек странац; укратко: живети разапет, али као жртва и мучитељ у исто време” (II: 328–329). Босна је земља противрјечја и различитости, али зато су та противрјечја и те различитости њена потенцијална предност. То је теза коју заступају просвјетљенији и интелектуално напреднији Андрићеви гласови.

Први дијалог у којем ће Давил и Дефосе размијенити своја супротна мишљења доноси дискусију о путевима која приказује Босну у свјетлу критичке перцепције по једном веома битном цивилизацијском обиљежју. Давил сматра да је Босна беспутна земља и по томе без премца у тадашњој Европи: „Овај народ, мимо све остале народе света, има неку неразумљиву, перверзну мржњу према путевима, који у ствари значе напредак и благостање, и у овој злосрећној земљи путеви се не држе и не трају, као да се сами руше (II: 89).” Дефосе, међутим, продубљује расправу о овом проблему и захвата знатно дубље у истраживање менталитета, јер је у непосредној комуникацији с католичким парохом сазнао да је прави узрок непостојања путева заправо садржан у комплексним и непомирљивим односима између локалних хришћана и муслимана. Дискусија се даље развија на исти начин, Давилова олака уопштавања и стереотипизације Дефосе побија чињеницама и оштроумним закључцима. Расправа о путевима апсолвирана је Дефосеовим убједљивим промишљањем о спољашњим узроцима неких колективних врлина, односно мана. На исти начин, „млади конзул” реплицира Давилу који сматра

да „и овај Травник и на сто миља око њега, све вам је то блатна пустиња настањена бедницима од две врсте; мучитељима и мученима” (II: 147). Дефосеова је спознаја и слика Босне темељно другачија:

Овај крај, иако умртвљен и одвојен од света, није пустиња него напротив разнолик, у сваком погледу занимљив и на свој начин речит; народ је, истина, подељен на вере, пун сујеверја, подвргнут најгорој управи на свету и стога умногоме заостао и несрећан, али у исто време пун духовних богатстава, занимљивих карактерних особина и чудних обичаја; у сваком случају, вреди потрудити се и испитивати узроке несреће и заосталости. [...] Не може се вредност ни важност једне земље мерити по томе како се у њој осећа конзул неке стране државе. [...] Напротив – каже младић – ја мислим да је мало крајева на свету који су мање пусти и једнолични. Треба само закопати педаљ у дубину па да се наиђе на гробове и остатке прошлих времена. Свака њива је овде гробље и то вишеструко; све некропола над некрополом, онако како су се рађали и умирали разни становници у току столећа, епоха за епохом, нараштај за нараштајем. А гробља су доказ живота а не пустоши. [...] – Не само гробља, не само гробља! Данас сам, јашући пут Калибунара, видео на једном месту како се од кише одронила земља испод пута. У дубини од шест лаката отприлике могли су се видети, као геолошке наслаге, све један изнад другог трагови ранијих путева који су том истом долином пролазили. На дну су биле тешке плоче, остаци римске цесте, три лакта изнад њих остаци калдрме средњовековног друма и, најпоследње, шљунак и насип садашњег турског пута којим ми газимо. Тако су ми се у случајном пресеку указале две хиљаде година људске историје и у њима три епохе које су покопале једна другу (II: 147–148).

Млади босански фратар Јулијан Пашалић и млади француски интелегент Шомет Дефосе, у правом интелектуалном агону, уз пуно међусобно уважавање и чак симпатије, дискутују о Босни и Босанцима. Дефосе је узроке за заосталост, притворност и друге негативне карактеристике налазио у лошој турској управи, због чега се развила и најлошија – опирање свакој новини (ANDRIĆ 2011). Ево једне упечатљиве Дефосеове опсервације:

Четири вере живе на овом уском, брдовитом и оскудном комадићу земље. Свака од њих је искључива и строго одвојена од осталих. Сви живе под једним небом и од исте земље, али свака од четири групе

има средиште свога духовног живота далеко, у туђем свету, у Риму, у Москви, у Цариграду, Меки, Јерусалиму или сам бог зна где, само не онде где се рађа и умире. И свака од њих сматра да су њено добро и њена корист условљени штетом и назаком сваке од три остале вере, а да њихов напредак може бити само на њену штету (II: 296–297).

Андрић ову мисао варира и у причи *Писмо из 1920. године*: „Ваше су вољене светиње редовно иза триста река и планина, а предмети ваше одвратности и мржње ту су поред вас, у истој вароши, често са друге стране вашег авлијског зида” (IX: 184). А ево како констатује један прецизан тумач овога проблема: „Босна је код Андрића земља изгнанства унутар чијих граница се људи не сучељавају само са безличним злом једног бесмисленог универзума већ се, што је још горе, сусрећу са злом које сваки човјек сам у себи генерира. То је земља са много вјера, али у којој нема Бога, херметичан, скучен простор, без нових хоризоната на помолу” (COOPER 1984: 411).

Најзад, у посљедњем дијалогу између Дефосеа и фра Јулијана, Француз је као кључни аргумент искористио питање отворености и савременог образовања а, самим тим, превазилажења заосталости, сиромаштва и назадности у друштву:

И заиста, једног дана ће и у ове крајеве морати доћи слобода. Али давно је речено да слободу није довољно стећи, него је много важније постати достојан слободe. Без савременијег васпитања и слободоумнијих схватања, неће вам ништа помоћи што ћете се ослободити османлијске власти. У току столећа ваш се народ умногome толико изједначио са својим тлачитељима да му неће много вредети ако га Турци једног дана напусте а оставе му, поред његових рајинских мана, и своје пороке: леност, нетрпељивост, дух насиља и култ грубе силе. То, у ствари, и не би било ослобођење, јер не бисте били достојни слободе ни умели да је уживате и, исто као Турци, не бисте знали друго до да робујете или да друге поробљавате. Сумње нема да ће и ваша земља једног дана ући у европски склоп, али се може десити да уђе подвојена и наследно оптерећена схватањима, навикама и нагонима којих нигде више нема и који ће јој, као авети, спречавати нормалан развитак и стварати од ње несавремено чудовиште и свачији плен као што је данас турски. А овај народ то не заслужује. Ви видите да ниједан народ, ниједна земља у Европи не заснивају свој напредак на верској основи (II: 368–369).

У роману објављеном прије седам деценија, ова Андрићева формулација звучи данас готово профетски.

У *Знаковима поред њуша* такође имамо трагове ове Андрићеве непрекидне борбе са истраживањем слике о Босни и анализом менталитета у њој која се заснива на рефлексiji о изостанку просвијећености на овоме простору:

Зашто балканске земље не могу да уђу у круг просвећеног света, чак ни преко својих најбољих и најдаровитијих представника? Одговор није једноставан. Али чини ми се да је један од разлога одсуство поштовања човека, његовог пуног достојанства и пуне унутарње слободе и то безусловног и доследног поштовања. То је наша велика слабост и у том погледу сви ми често и несвесно грешимо. Ту школу нисмо још прошли ни тај наук потпуно изучили. Тај недостатак ми свуда носимо са собом као неки источни грех нашег порекла и печат мање вредности који се не да сакрити. О томе би требало говорити и на томе радити (XIV: 309).

Није умјесно изоставити ни ове мисли о Босни, које у разговору с Дефосеом обликује већ поменути Колоња: „Да, господине, ви можете да схватите овај наш живот, али за вас је он само непријатан сан. Јер, ви живите овде, али знате да је то пролазно и да ћете се пре или после вратити у своју земљу, у боље прилике и достојнији живот. Ви ћете се пробудити из овог кошмара и ослободити, али ми никад, јер за нас је он једини живот (II: 331).” Такође, Колоња ће у разговору с Дефосеом саопштити једну чињеницу о Босни и њеним културним палимпсестима:

Кад прођете чаршију, задржите се код Јени џамије. Око целог земљишта је висок зид. Унутра, под огромним дрвећем, гробови за које нико више не зна чији су. За ту џамију се зна у народу да је некад, пре доласка Турака, била црква Свете Катарине. И народ верује да и сада у једном углу постоји сакристија коју нико никаквом силом не може да отвори. А кад погледате мало боље камење у том старинском зиду, видећете да оно потиче од римских рушевина и надгробних споменика. И на камену који лежи узидан у тој џамијској огради ви можете лепо прочитати мирна и правилна римска слова неког изломљеног текста »Marco Flavio... optimo...« А дубоко испод тога, у невидљивим темељима леже велики блокови црвеног гранита, остаци једног много старијег култа, негдашњег светишта бога Митре. На једном од тих каменова има нејасан рељеф на коме се разабире како млади бог светлости убија у трку снажног вепра. И ко зна шта се још крије у дубини, испод тих темеља. Ко зна чији су тамо напори сахрањени и какви трагови заувек

избрисани. И то је само на једном малом парчету земље, у овој забаченој варошици. А где су сва остала безбројна велика насеља широм света (II: 332–333).

4. Од имагинарног до искуственог. Макс Левенфелд, кључни јунак приповијетке *Писмо из 1920. године* (1946) и један од најупечатљивијих у цјелокупном Андрићевом стваралаштву, наглашене је другости по својој генетској конституцији, али исто тако и наглашено близак идентитету босанског човјека, његовом менталитету, говору. Његове ријечи су аполонски одмјерене, с трагичном емпатском спознајом о босанској мржњи и аутодеструкцији чији је најснажнији корелатив страх. Левенфелдов господствени интелект, страно поријекло, а босанска припадност по рођењу, производи у њему дијалог перспектива и потпуност аргументације о Босни као земљи мржње. Левенфелд је мајсторски профилисан карактер, готово беспријекоран за улогу коју и какву ће му Андрић додијелити у овој својој причи. Макс Левенфелд је странац по поријеклу, али судбински везан за Босну и њене реалитете. Његов фамилијарни глас и његова објективна критичка свијест послужиће Андрићу да својим читаоцима саопшти најснажнију и најболнију спознају о Босни. Левенфелд је у позицији јунака кога читалац у исто вријеме може посматрати као странца и као суграђанина, јунака који говори и пише искуствено, емотивно и промишљено, па је и његова спознаја, самим тим, карактеристична по томе што у исто вријеме може да се чита као спознаја о своме и спознаја о другоме. Овдје нам је намјера да по оперативности прилично скучени имаголошки појам слике, односно представе проширимо дефинитивно адекватнијим појмом спознаје, нарочито због тога што је специфичност једног типа Андрићевог странца у томе да овај не доноси олаке судове него суди на темељу спознаје, чије промишљање није површно и стереотипно, искривљено и поједностављено, чије искуство није имагинарно него, напротив, драматично стварно и доживљено.

Макс Левенфелд је до тренутка драматично неопозивог одласка из Босне био снажно посвећен и упућен на људе из ове земље, чак је и у рату као аустријски лекар служио увијек у босанским региментама. Његова љубав према овој земљи и овим људима, те његов безусловни алтруизам још више га, дакле, квалификују да проговори о мржњи. Ово није једина приповијетка у којој Андрић пише о босанској мржњи као најмрачнијем аспекту овдашњег менталитета (или у множини: овдашњих

менталитета), али се у њој сасвим сигурно најкомплетније дијагностикује и елаборира проблем мржње и наглашава потреба да се том проблему објективно и критичко-аналитички приступи. Исто тако, ово није једино мјесто с којег Андрић, писац чији је критички приступ више него присутан и чији је аналитички дар једнако научни колико и умјетнички, позива да се о одређеним проблемима, уоченим у овдашњем менталитету, отворено расправља. Не само да није послушан овај озбиљни и компетентни, промишљени позив него се, управо супротно, Андрићева мисао често користила у циљу једностраних и идеолошки бременитих квалификација. „А ствар је баш у томе што би то требало уочити, утврдити, анализирати. И несрећа је баш у томе што то нико неће и не уме да учини” (IX: 182).

Није и не може бити једнако перципирана Левенфелдова епистоларна елаборација о босанској мржњи. Страни читалац ће је доживјети као убједљиву теорију о нечем што представља дио контроверзне егзотике имагинарног Балкана (Todorova 1997), али ће је Андрићев сународник перципирати управо левенфелдовски, као нешто врло стварно, опипљиво, аксиоматско. Од имагологије до истраживања менталитета распон је у овом случају веома широк и комплексан. Левенфелд мржњу у Босни, мржњу између различитих колективитета првенствено, види као нешто што је стално, непромјенљиво и изван сваког друштвеног или историјског контекста, дубоко укоријењено, урођено, каиновско, несвјесно, ендемско, за њега је та мржња општа карактеристика босанског становништва и требало би је „проучавати и побијати као опаку и дубоко укорењену болест” (IX: 186). Осјећа и зна „да је мало земаља у којима има толико тврде вере, узвишене чврстине карактера, толико нежности и љубавног жара, толико дубине осећања, привржености и непоколебљиве оданости, толико жеђи за правдом”. Али исто тако зна да „испод свега тога крију се у непрозирним дубинама олује мржње, читави урагани сапетих, збијених мржњи које сазревају и чекају свој час” (IX: 183). И ове Левенфелдове мисли заслужују да буду поменуте у овом „каталогу” рефлексива о Босни и њеном менталитету и готово да не траже никакав коментар: „Можда је ваша највећа несрећа баш у томе што и не слутите колико мржње има у вашим љубавима и заносима, традицијама и побожностима [...]” Мржња према другом као мржња према супротном, према опоненту по било којем основу: „Код вас аскети не извлаче љубав из своје аскезе, него мржњу на сладостраснике; трезвењаци мрзе оне који пију, а у пијаницама се јавља убилачка мржња на цео свет. Они који ве-

рују и воле – смртно мрзе оне који не верују или оне који другачије верују и друго воле (IX: 184).”

Ову велику тему Андрић истражује и у роману *Госпођица* а нарочито експлицитно у вези с догађајима након убиства Франца Фердинанда, тачније протестима муслимана и католика који су изражавали лојалност и носили слику цара Фрање Јосифа: „Припадници трију главних вера, они се мрзе међусобно, од рођења па до смрти, безумно и дубоко, преносећи ту мржњу и на загробни свет који замишљају као своју славу и победу а пораз и срамоту комшије иноверца. Рађају се, расту и умиру у тој мржњи, тој стварно физичкој одвратности према суседу друге вере, често им и цео век прође а да им се не пружи прилика да ту мржњу испоље у свој њеној сили и страхоти” (III: 86).

Из романа *Госпођица* у вези с догађајима након убиства Франца Фердинанда, тачније протестима муслимана и католика који су изражавали лојалност и носили слику цара Фрање Јосифа можемо издвојити управо онај дио који свједочи о томе шта се и на који начин може десити када та мржња плане у тренуцима када се „поводом неког крупног догађаја поколеба устаљени ред ствари и разум и закон буду суспендовани за неколико сати или неколико дана”:

Треба да наиђу дани као што су ови па да се право види шта све живи у овој вароши која је просута као шака зрна делом по стрмим падинама околних брда, делом у равници око реке. Треба да се деси овако нешто као што се јуче десило, или можда и неки мање крупан догађај, па да разголити све што се крије у овим људима који иначе работају или дангубе, расипају или сиротују по стрмим и кривудавим махалама које личе на вододерине. Као свака оријенталска варош, Сарајево има своју факир-фукару, што у овом случају значи своју руљу која живи десетинама година повучена, раштркана и привидно припитомљена, али која се у оваквим приликама, по законима неке незнате друштвене хемије, одједном сједини и букне као притајен вулкан, ригајући огањ и блато најнижих страсти и нездравих прохтева. Ту масу лумпенпролетаријата и ситног, гладног грађанства сачињавају људи различни по својим веровањима, навикама и начину одевања, али једнаки по унутарњој урођеној и подмуклој суровости и дивљини и нискости својих нагона. [...] онда се та руља, односно један њен део, наставши најпосле ваљан повод, излива на ову варош, познату иначе због своје углађене љубазности у друштвеном животу и слатке речи у говору. Тада све оне дуго задржаване мржње и притајене жеље за рушењем

и насиљем, које су дотле владале осећањима и мислима, избију на површину и, као пламен који је дуго тражио и најпосле добио хране, за господаре улицама, и пљују, уједају, ломе, све док их нека сила, јача од њих, не сузбије или док не сагоре и малакшу саме од свога беса. Затим се повлаче, као шакали подвијена репа, у душе, куће и улице, где опет оживе годинама притајене, избијајући само у злим погледима, ружним узречицама и опсценим покретима. Тај сарајевски бес мрзости, који столећима негују разне верске установе, коме погодују климатске и друштвене прилике а подржава га развој историје, избио је и сада и сручио се на улице модерног дела града које су грађене са другим претпоставкама, за другачији ред и начин опхођења (III: 85–86).

5. Имагинација одласка. Левенфелд није једини који у Андрићевом опусу размишља о одласку. У роману *Омер њаша Лајџас* имамо прегршт портретисаних ликова чији је удио у овом недовршеном дјелу такође полифонично заснован иако без довољно дијалогичности и дискусије. Тему одласка из Босне која неизоставно садржи имаготипични материјал и подтекст Андрић обрађује и у овом роману у којем такозвани муртад-табор, скуп исламизованих странаца у Латасовој војсци, који се у Босни не осјећају лагодно, у мањој или већој мјери показују жељу да оду. Један од њих, мајор Абдулах ефендија (Мађар Немет Антал), у тренуцима растројства, напрасито је изрекао оно што га је тиштало: „не треба живјети у земљи која је под Турцима; чак ни у таквој која је била под њима, па ма само један дан. Паметан човек не иде у такву земљу, а ако се већ неким злим случајем нађе у њој, онда треба да бежи и да између себе и ње остави размак најмање педесет миља. Треба бежати, па ма погинуо у бекству, па ма умро од глади тамо негде у тој другој земљи. Све, само не ова беда без смисла и достојанства” (XVI: 62). Ову појединачну мисао о бјекству и одласку по сваку цијену Андрић даље развија до својеврсног колективног гласа, гласа муртад-табора: „Ма куда, само негде у свет реда и светлости, разумних поступака и јасне људске речи. А где је то? Где има таква земља? Кад мало размислиш и станеш да се сећаш, ти увиђаш да је нема: не може је бити. Па ипак, она постоји. Ствара је живот међу овим планинама, под овим условима. То је она земља која – није ово” (XVI: 63–64). И Саида ханума, странкиња у Босни, имала је, у једном фуриозном наступу, штошта приговорити овој земљи, ирационално јој приписујући „кривицу” за убиство из страсти које је починио слуга Антоан: „Каква је ово земља која ће нас све појести? [...] Овде и ваздух трује човека и гони га у очајање и лудило” (XVI: 252). Из

Босне сања да оде и млади Фресине, јунак *Травничке хронике*, који у разговору с Давилом каже: „У Паризу не слуте како се овде живи и ради, нико то не може да зна. Само радећи са овим светом и живећи међу њима човек може да увиди до које мере су ови Босанци непоуздани, охоли, сирови и подмукли. Само ми то знамо” (II: 435). И: „Треба бежати одавде, господине генерални конзуле, и то што пре. Јер, овде се губи и понос и разум и уложена снага, а не добија ништа” (II: 436).

Мисао о одласку из Босне је распрострањена, а налазимо је и у причи *Чаша*, у којој фра Петар приповиједа како га је фра Никола Гранић, који је иначе био као нека врста *сираница* међу фратрима, по свему другачији од осталих, одвратио од младалачке намјере да побјегне из Босне при којој се издваја неколико значајних аутоимажа:

Није теби мјесто у свијету и у Њемачкој, него у манастиру и у Босни. Шта ћеш? Ово је земља оскудна и убога, тијесна и мрка, ни валија није у њој лако бити а камоли раја и редовник. У овој се земљи једна чаша види и боде очи као највиша кула у некој другој. [...] Ко ме је до тога да буде рахат и зенђил, није му се требало у њој родити ни зафратрити. Овдје се драм радости душом плаћа. А ти иди сад па питај зашто је тако. Или, још боље, нити иди нити питај, него сједи гдје си и буди што си, јер је лудо ићи и питати другог шта те боли, а много паметније сједити и разговарати сам са својом муком. А ти мислиш да овакве као што смо ми тамо у свијету чекају и неће да отпочну теферич без нас! [...] Није то за нас фратре и Бошњаке. Јесте, овдје те чека крива босанска бразда и фратарска мука и сиротињски бир и тешка служба, а с друге стране, може бити, колај и свака љепота. Али, шта ти вреди кад то није твоја страна! И да одеш тамо, не би ти ништа користило. Цијелог вијека би остао оно што си. Ко те никад раније није чуо ни видио, само кад те погледа рекао би одмах: Откуд ова фратрина овдје? Гоните рђу тамо у Гучу Гору, одакле је побјегао, и вежите га за ланац са којег се откинуо! И да будеш богат и силан и страшан, први међу првима, да ти нико не смије ријеч казати, ти би му то у очима прочитао. Па опет исто (VI: 153–154).

У супротном смјеру, у Босну, долази сликар Вјекослав Карас, један од најнеобичнијих ликова романа *Омерџаша Лаџас* и цијелог Андрићевог опуса, у чијој перцепцији се спајају противрјечја и перспективе сусрета с Босном: „тај странац, сликар из Хрватске, и сам несрећан човек” (XVI: 104), човјек „који је у трајној завади са стварношћу” (XVI: 107),

„мучен свачим а највише осећањем недостојног и празног живота” (XVI: 109), посебан је по томе што је Босну доживио оком и срцем умјетника-посвећеника, визуелно-емотивно у свим њеним контрастима, али с нарочитим инстинктом за љепоту њене природе и њене архитектуре. Понијевши из Загреба бојазни и предрасуде, неповољне гласове „о рђавим путевима и незгодним коначиштима, о чудним људима и необичним приликама” (XVI: 109), Карас се, ступивши у Босну, осјетио „као препорођен и ослобођен свега што га је тиштало у Риму и убијало у Загребу” (XVI: 109), осјећа необичан ентузијазам и безбрижни елан, можда баш због тог свог естетског нерва за нарочите супротности, за оно што је на површини и за оно што је у дубини, за насиље и страх, набуситост и непријатност, али и за „древну беду”, љепоту и племенитост обичног човјека и обичне земље. Но, љепота коју је он уочио није било каква, него љепота која „изазива у човеку потиштеност, готово страх”, која је „изазивачка, бесна, и као да не даје радости ни оном ко је носи ни оном ко је гледа” (XVI: 110). С нарочитим осјећањима и емпатијом за љепоту коју види око себе, буде се у њему и стваралачки нагони:

Све би хтео да ухвати, и заувек: те сенке које су веће и дубље него у другом свету, љубичасте сутоне, мрке брегове и љупке пропланке на њима, оморике на сивој стени које и усред најтоплијег летњег дана као да носе мало магле око себе, муслиманска гробља, чиста, бела, и радосно разасута по падинама, као стада – све би хтео, али не може ни на што да се реши, само се у мислима носи са том лепотом коју би требало насликати, а у ствари сам се губи у њој (XVI: 110–111).

Важна спознаја сликара Караса, чија је перцепција Босне најснажније заснована на емоцијама и инстинктима, тиче се још једне негативне одлике, у карактеролошком смислу, овдашњег човјека. Карас се пита: „откуд оволика охолост и оволико стално и бездушно ниподаштавање другог човека и свега око себе код свих оних које су власт или иметак издигли изнад других?” (XVI: 132–133). Најзад, у анегдоти коју је испричао фра Грго Мартић, такође имамо мишљење једног странца: „Причао је како му је неки од страних конзула рекао једном, кад је била реч о могућностима извоза из Босне: – Знате, кад би охолост и дрскост биле артикли који се траже у међународној трговини, Босна би, са својим везирима и својим беговатом могла у томе конкурисати свима другим земљама у Европи (XVI: 135).”

6. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. У *Причи о везировом слону* долачки парох фра Мато Микић, у вези с несвакидашњим догађајима у Босни и Травнику који су имали извјесне друштвено-политичке импликације, као и свако друго несвакидашње збитије у овој земљи и овом граду, у вези с доласком слона, у писму гучегорском гвардијану, дјелимично на латинском и уз дозу апокалиптичне алузије (*Et vidi bestiam...*) и фратарског хумора (онаквог каквим га је видио и обликовао Андрић), начинио је једну трајно актуелну слику Босне, наглашавајући њене најкрупније друштвене и политичке мане, безакоње и неуређеност: „*Et sic Bosna ut antea neuregiena sine lege vagatur et vagabitur forte do sudnega danka*” (V: 55). У истој причи:

Један омален агица, риђ, окошт, љут и оштар човечић, накострешених кратких бркова, одобрава све и јежи се од срамоте коју морају да подносе у своме и на своме. И псује Травник и ко га је закопао на том месту. Запалити би га, каже, требало да изгори и миш у дувару. Псује свеколику Босну, уздуж и попреко. Асли и није земља као друге што су, каже он црвенећи од гнева, нема тога ко је није газио; само је још слон фалио и, ево, довели су и њега да се и то чудо види (V: 68–69).

Или у узредној напомени, наведеној у загради, у причи *Бифе Тишаник*, која се односи на босански хумор: „У Босни има више духа и шале него што би то странац помислио посматрајући ту земљу из воза. Али та шала је често груба и тешка; невесела, ако се тако може за шалу казати; тешка за онога на чији је рачун направљена, она показује да ни онемо ко је прави није лако (V: 198).” Ове више него интересантне биљешке, рефлексije „нашег човјека” о томе гдје и како живи, уз прстохват Андрићевог хумора и „горке ведрине” (Поповић 2012), искористићемо као неку врсту „излазне стратегије” и увода у закључне напомене када је у питању овај рад, заснован у првом реду на томе како Босну и људе у њој виде и доживљавају Андрићеве странци. Ту импозантну грађу имали смо намјеру обухватити и презентовати на једном мјесту, уз аналитичко-синтетички напор какав смо били у могућности у овом тренутку уложити. Жељели смо обезбиједити укупност оних литераризованих слика, толико честих у Андрићевом дјелу гдје Босна заиста јесте, како то рече напријед поменути и готово неважни Андрићев лик: „тухаф вилајет” и то у пуној амбивалентности значења овога појма. Наизглед узредне ријечи постају кључнима: аутсајдерска позиција Андрићевих ликова-странаца за које је Босна чудна, необична земља и онда када о њој говоре у

стереотипима и онда када о њој свједоче резултатима дугорочнијег посматрања и промишљања. И због једних и због других подједнако, Андрић је мајстор литерарне полифоније и поета доктус антрополошке, али и онтолошке перцепције Босне.

Андрићев приступ Босни није подразумејевао дубљи метафизички однос према друштвеној и другој проблематици на плану његовог опуса као цјелине. Међутим, један његов рани текст, написан 1926. године, као сјећање на једног од најистакнутијих младобосанаца и трагичног хероја генерације, представља у исто вријеме и једну од најупечатљивијих слика Босне у Андрићевом опусу. У овом кратком запису, *У улици Данила Илића*, на нешто више од двије стране, дата је слика једног калдрмисаног сарајевског сокака који у свом имену носи нешто од величине и трагике наше историје, „у овој земљи оскудној свачим”, а понајвише правдом и слободом. И баш у том запису, помало скривеном и закриљеном другим, познатијим Андрићевим текстовима, остала је слика Сарајева и Босне с појединостима и мотивима које ће писац у своме опусу често варирати. У тадашњем слободном Сарајеву Андрић бира питорескне визуелне елементе и прожима их звуковним аспектима с пуном симболичком мјером. Глас мујезина и звук звона с оближњих богомоља јасно указују на драгоценост тренутка краткотрајне босанске хармоније, али исто тако уводе у један за Андрића необичан, молитвени тон: „Господе, који си над световима и владаш и знаш, погледај, молимо те, и на ову брдовиту земљу Босну, и на нас који смо из њена тла никли и њен хлеб једемо. Дај нам оно за што те дан и ноћ, свака на свој начин, молимо: усади нам мир у срце и слогу у градове. Не дај да нас туђин више злим задужује. Доста нам је крви и ратничке ватре. Мирног хлеба смо жељни” (X: 147). Овај, рекли бисмо, трајно актуелан исјечак, за сами крај издвојена тек једна цртица из Андрићевог опуса, плијени духовношћу и богатом симболиком која је свједочанство о томе колико је снажно и интимно овај писац свједочио о Босни, њеним противрјечностима, неслогама, оскудицама, али и њеним истинским вриједностима, њеним великим људима, историји и традицијама. Представља незаобилазан аргумент сваком настојању да се Андрићева и андрићевска слика Босне интерпретира као вишеслојна литерарна имагинација, понирање у најдубље предјеле, одакле се генеришу све врлине и све мане ове земље и овог менталитета.

Без уважавања слојевитости и вишегласја Андрићевог опуса, а нарочито онога његовог дијела који стоји у експлицитној вези с Босном и

Босанцима, не може се правилно разумјети критичка и интелектуална димензија, а ни поетичка функција ових слика и њихових значења у тексту, између имагологије и истраживања менталитета. Постоји у одређеним круговима пракса једностране рецепције и једногласне критике Андрићевог тематског интереса за Босну, при чему се не води рачуна да је сваки, био позитивно био негативно потенциран, белетристички структурисан и саопштен литерарни имаж, у потпуности везан за књижевни лик и да се као такав може тумачити искључиво у свјетлу аутономности и пуновриједности као један од присутних гласова. Андрићева полифонија твори лепезу изузетних ликова, чија је улога у романескном, односно приповједном штиву садржана углавном у томе да се читалачкој јавности предочи противрјечна мисао о Босни и поимање Босне као противрјечне земље. Евидентно је да је Андрић као писац с подједнаком снагом и увјерљивошћу литерарних метода могао да једнако сјајно формулише и имагинира свијетле, али и тамне предјеле једног истог портрета Босне и њених људи. То је у својој суштини и својеврсна амплитуда литерарних аутоимажа које је Андрић најчешће формулисао као *слике о друћом* у полифоној лепези својих ликова. Враћамо се на почетну тезу овог рада која подразумијева посебан осврт на чињеницу да су ликови о којима је овдје ријеч заправо *сћраници* у Босни и, у ширем смислу, *дрући*. Они су носиоци овог вишегласја и протагонисти једног незаобилазног тематског поља на којем у читалачком и истраживачком маниру сагледавамо и јукстапонирамо аргументе и крупније опсервације, при чему је то *вјечитио сћрано* у Босни можда најексплицитније присутно у предјелима Андрићеве фикције.

ИЗВОРИ

Sabrana djela Ive Andrića, priredili Petar Džadžić, Muharem Pervić, Vera Stojić i Radovan Vučković, Sarajevo, 1976.

ЛИТЕРАТУРА

- Константиновић 2006: Зоран Константиновић. *Литерарно дело и национални менталитет. О једном интердисциплинарном истраживању историји српске књижевности*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Ле Гоф 2002: Жак Ле Гоф. Менталитети – двосмислена историја. *Крајина*. 2, 9–27.

- ПОПОВИЋ 2012: Ранко Поповић. *Горка ведрина Истиока. Хумор у Андрићевим романима*. Бања Лука: Арт принт.
- ШМУЉА 2013: Саша Шмуља. Критичка перцепција Босне у дјелу Иве Андрића. *Иво Андрић и балканско-историческо биће*. Пловдивски универзитет Паисий Хилендарски. Филологически факултет, 148–160.
- ШУКАЛО 2012: Младен Шукало. Страност и менталитет у *Травничкој хроници* Иве Андрића. *Андрић између истиока и запада*. АНУРС, Одјелњење књижевности и умјетности. Књига 22. Бања Лука, 299–315.

***

- ANDRIĆ 2011: Ivo Andrić. *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine (doktorska disertacija)*. Banja Luka.
- BRAJOVIĆ 2012: Tihomir Brajović. *Komparativni identiteti. Srpska književnost između evropskog i južnoslovenskog konteksta*. Beograd: Službeni glasnik.
- KONSTANTINović 1986: Zoran Konstantinović. Od imagologije do istraživanja mentaliteta. *Umjetnost riječi*. XXX, 2, 137–142.
- COOPER 1984: Henry R. Cooper. Slika Bosne u književnom djelu Ive Andrića. *Izraz*. LV, XXIX, broj 6, 395–412.
- LEERSSEN 2007: Joep Leerssen. Imagology: History and method. *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam – New York, 17–32.
- PAGEAUX 2009: Daniel-Henri Pageaux. Od kulturnog imaginarija do imaginarnog. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredio Davor Dukić et al. Zagreb: Srednja Europa, 125–150.
- TODOROVA 1997: Maria Todorova. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- ŠAMIĆ 1962: Midhat Šamić. *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića i njihova umjetnička transpozicija*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- ŠAMIĆ 1966: Midhat Šamić. *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Saša D. Šmulja

TUHAF VILAYET. THE PERCEPTION OF BOSNIA AND CULTURAL
INTERACTION IN IVO ANDRIĆ'S LITERARY OEUVRE

The paper gives an analysis of the critical aspects of Ivo Andrić's literary oeuvre, with a particular emphasis on the image of Bosnia. This paper also offers an interpretation of the Andrić's major characters' critical perception of Bosnia with a particular reference to the fact that these characters are *foreigners* in Bosnia, or, in a broader sense, *the others*. In his literary work, Andrić often writes about Bosnia, its people, history and mentality; his observations are serious, analytical, profound, fundamental and frequently unpleasant. But it is also very common for his narrative procedure that such observations are made in the form of criticism or advice given to Bosnian people by foreign characters. We therefore decided to scrutinize such images, perceptions and opinions, to make a typology and analyze those cognitions and self-cognitions with the main aim to attain some deeper understanding of Andrić's oeuvre and criticism.

Keywords: Ivo Andrić, Bosnia, perception, foreigner, *other*, image, stereotype, imagology, mentality, identity, alterity.

